

Теорія політики

УДК 323.15

Семко В.Л.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури

**ЕТНОМОВНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ
ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН**

Аналізується мовна площина українсько-російських етнополітичних відносин у пострадянську добу, її сучасний стан, тенденції розвитку та фактори, що впливають на неї.

Ключові слова: *українська мова, російська мова, регіони, суспільство.*

Українсько-російські етнополітичні відносини в пострадянську добу набули у мовній площині своєрідної високої конфліктогенності, що виникла на ґрунті не вирішених проблем у сфері національної освіти та етнокультурного розвитку. Особливо гостро постало питання задоволення мовно-етнічних інтересів національних меншин, що мешкають в Україні, зокрема етнічних росіян та російськомовного населення.

Сутність українсько-російських етнополітичних відносин у мовній площині полягає у стійкій тенденції, яка склалася ще в радянський період і характеризується високим рівнем інтегрованості етнічних українців в російську культуру і слабкою інтегрованістю росіян в українську культуру.

Так, відсоток етнічних росіян в Україні, які своєю рідною мовою визнали українську, за підсумками переписів 1959, 1970 та 1979 років поступово зменшувався, складаючи, відповідно 1,84, 1,48 та 1,34%. Але, починаючи з 1989 року, частка росіян які вважали рідною мовою українську, почала поступово зростати, і склала: за переписом 1989 року — 1,56%; за переписом 2001 року — 3,94%. Відсоток росіян, які визнали рідною мовою іншу, також зростав, хоча і значно повільні-

шими темпами, і складав з 1959 по 1979 рік 0,02%, у 1989 році — 0,05, і в 2001 році — 0,08% [1, с. 15–16].

Загалом ці показники збігаються з загальносоюзними мовними тенденціями. Наприкінці існування СРСР із загальної кількості неросіян 67% вільно володіли російською і лише 3% етнічних росіян вільно володіли мовою інших народів Радянського Союзу. Проте, питома кількість росіян, які володіли українською, значно перевищувала загальносоюзний рівень володіння росіянами іншими національними мовами. Так, майже 35% росіян, які проживали у 1989 році в Україні, вважали, що достатньою мірою володіють українською. До того ж, як свідчить аналіз матеріалів переписів, починаючи з 1970 року частка таких росіян має чітку тенденцію до зростання [2, с. 59].

За даними перепису 1989 року, лише 1,6% росіян в Україні вважали українську своєю рідною мовою, і тільки 32,8% вільно володіють нею. Але вже у 1991 році соціологічні дослідження засвідчили що 46,6% опитаних росіян вільно володіють українською мовою, 32,8 відчували в користуванні нею певні труднощі і 20,6% зазначили, що володіють нею достатньо. Загалом, рівень знання росіянами української мови можна характеризувати як мінімальний. Лише незначна частина росіян користується українською у побутовому спілкуванні. Проте російська мова посідає домінуючі позиції у національній свідомості росіян, що підтверджується результатами соціологічних досліджень. Так, за даними А. Орлова, 58,9% росіян України вважають, що найбільше єднає їх з людьми своєї національності саме мова. Водночас літературу та мистецтво об'єднавчою рисою назвали 34,3%, історію народу — 30,8, риси характеру — 27,6; народні звичаї, обряди, пісні — 23,8% [3, с. 13]. За даними соціологічного опитування, проведеного у 1998 році Інститутом соціології НАН України, загалом по Україні російську мову визначили як рідну 36,5% респондентів, постійно спілкуються нею в родині 33,4% опитаних (виключно українською — 37,6%) [4, с. 78].

За висновками Київського міжнародного інституту соціології, в Україні існує три основні етнолінгвістичні групи: україномовні українці — 40% населення, російськомовні українці — 33, російськомовні росіяни — 21%. Водночас, якщо при спілкуванні в родині спостерігається невелика перевага української мови, то на роботі російською мовою спілкуються більше половини опитаних (українською — 30%, українською чи російською залежно від обставин — 15%) [5, с. 615–616].

Співвідношення володіння та користування українською, російською мовою, обома мовами («змішаною» мовою) та суржиком в Україні має характерну регіональну закономірність. За висновками О. Вишняка, у фактично двомовному українському суспільстві сформувалось чотири типи етномовних регіонів:

1) майже суцільно україномовна Західна Україна в приватному спілкуванні за деякого поширення двомовних практик і «суржику» в громадській та виробничій сферах;

2) переважно україномовний центр та Північний Схід у приватному та громадському спілкуванні, за дуже значної частки «змішаної» мови та російськомовності в містах (особливо в Києві);

3) практично суцільно російськомовний Донбас і Крим, як в приватних, так і в публічних практиках, навіть у сільській місцевості;

4) переважно російськомовні інші області Півдня та Південного Сходу за дуже значного поширення двомовності, особливо у громадській сфері і на виробництві [6, с. 39–40]. Як бачимо, російська мова та двомовність поширені переважно у Південно-Східних регіонах, які відрізняються високим рівнем урбанізації та відсотком міських жителів, а, звідсіля, високою концентрацією закладів освіти, науки та культури, індустріально виробництва. Очевидно, що переважна більшість споживачів інформаційно-культурного продукту мешкає саме у цих областях.

На тлі поширення української мови у сфері освіти на всіх рівнях аж до дошкільного виховання, на початку 2000-х років російська мова домінувала у наступних сферах:

— на книжковому ринку: 90–92% було зайнято російськомовною літературою;

— на ринку періодики за станом на 1998 р. лише 17,5% газет і журналів видавалось українською мовою;

— у FM — ефірі російська мова має абсолютну перевагу в російськомовних регіонах, наприклад в Одесі, усі передачі звучали російською мовою;

— на телебаченні: україномовні канали включали все більше різноманітних російських розважальних програм та телесеріалів;

— в електронній пошті FIDO українська мова практично не використовується. Повідомлення українською мовою є виключенням [7, с. 351–352].

За даними Ю. Бестерс-Дільгер, загальний наклад усіх газет в Україні у 2006 році становив 90 мільйонів примірників щодня, з яких 34,4% друкувались українською мовою, а, 65,6% російською [8, с. 243].

Особливий інтерес представляє мовна ситуація у Києві. За результатами перепису населення 2001 р. етнічні українці склали 82,2% киян, а росіяни — 13,1% [9, с. 151]. Серед вказаних 53% російськомовних киян дві третини вважали себе українцями, одна третина росіянами [10, с. 352].

Однією з особливих ознак українського телебачення й радіо є змішування мов. Немає телевізійних станцій, які вели б трансляцію лише українською мовою; так само немає жодної станції, що вела би передачі виключно російською мовою унаслідок встановленою законом вимоги транслювати рекламу українською мовою. Завдяки цьому складається враження, що українське суспільство є двомовним, де розмежування двох мов відбувається хаотично, а тому часто відбувається їх змішення. Особливо глибокий негативний вплив ця обставина має на підлітків [8, с. 247]. До того ж багато українських інтелектуалів заперечують можливість лояльності стосовно незалежної української держави в російськомовному контексті засобів масової інформації [8, с. 248].

В цілому ж сутність етномовного виміру українсько-російських відносин складається з декількох великих проблемних блоків.

Перший з них пов'язаний з реакцією етнічних росіян та значної кількості російськомовних українців на позбавлення російської мови офіційного привілейованого статусу. Цей аспект етномовного виміру українсько-російських відносин є багатограним і таким, що торкається глибинних етнопсихологічних механізмів особистості та спільноти і набуває політичного характеру. Власне, першопричина загострення мовного питання в Україні у пострадянські часи полягає у тому, що саме російська мова була головною ознакою передового становища росіян у союзних республіках, адже упродовж тривалого часу росіяни могли спілкуватися своєю мовою у будь-якому куточку держави. Російська мова та її поширення сприяли формуванню свідомості росіянина як носія більш передової культури. Причому цей статус сприймався як «передовий» і значною частиною українців, особливо тими, хто переїхав із села до міст — для них оволодіння російською вважалось ознакою залучення до більш престижної міської культури. М. Рябчук вважає, що домінування російської мови в Україні — це «домінування російськомовного населення над україномовним — домінування «першого світу»

міської, модерної російськомовної цивілізації над «третім світом» цивілізації сільської, відсталой, україномовної» [10, с. 141].

Цікавими в контексті даного питання, на нашу думку є висновки Є. Погорелої — придністровської дослідниці етномовних процесів на пострадянському просторі, оскільки саме Придністровський конфлікт виник безпосередньо на ґрунті мовного питання. На її думку, якщо етнічність титульних народів пострадянських країн посилювалась завдяки зростаючим уявленням про власну державність, то зміцненню етнічних уявлень росіян у нових геополітичних і соціокультурних умовах сприяло прагнення зберегти власні мову та культуру як духовну основу своєї ментальності [11, с. 361]. «Не маючи власної державності, зазнаючи цілеспрямованого тиску радянської ідеології, яка прагнула інтенсивно трансформувати російську етнічність у «радянську» російський етнос ототожнював свою національну культуру передусім зі своєю високо розвинутою мовою. Емоційна реакція на акт законодавчого закріплення статусу державних лише за мовами титульних націй у ході мовної реформи кінця 80-х — початку 90-х років була природним вираженням етнічних почуттів місцевих росіян, які об'єктивно розцінили ці дії як зазіхання на базовий компонент системи їх етнічної ідентичності і спробу трансформації лінгвокультурної основи соціальних потреб» [11, с. 361].

Саме тому заходи, спрямовані на розвиток української мови, нерідко сприймаються росіянами як образа їхніх національних почуттів. Реакцію її неприйняття викликають не стільки власне дії, скільки їх сприйняття з позицій стійкого стереотипу панівної нації. До того ж більшість росіян, особливо на Сході і Півдні, сприймають Україну своєю країною, російську — природною мовою даної місцевості, а двомовність — природним станом речей.

Сутність мовного питання на пострадянському просторі і відтак у сучасній Україні на думку Є. Погорелої полягає у перетворенні мовних процесів на етномовні. Механізм перетворення мовних процесів в етномовні полягає у наступному: «мова як феномен не може витримати перенавантаження, яке стрімко зростає в процесі реалізації головної вимоги мовного законодавства — змінити формулу міжетнічної взаємодії, форсовано нарощуючи функціональний спектр державної мови в сферах суспільного та офіційного життя» [11, с. 361].

Другий аспект етномовного виміру українсько-російських етнополітичних відносин полягає у тому, що незалежні пострадянські держави

історично успадкували таку модель міжетнічної культурно-мовної взаємодії, яка була обумовлена процесами модернізації радянського суспільства. Усвідомлюючи усі позитивні та негативні наслідки «модернізації по-радянські» Є. Погорелая вважає, що об'єктивно «національно-російська» двомовність відповідала необхідності прискореної адаптації неросійських народів до соціально-культурних перетворень які відбувались в країні. «Знання російської мови забезпечувало їм можливість реально змінити свій статус, порівняно швидко вписавшись у новий культурний простір. <...> Чим активніше йшов процес опанування російської мови, тим соціально мобільнішими ставали його носії — білінгви, для яких він став не лише засобом міжетнічної взаємодії, а й способом збагнення і опанування нового світу» [11, с. 365–366]. Є. Погорелая підкреслює, що «нові соціальні потреби з одного боку актуалізували процес залучення білінгвів до широкого інформаційного поля російської культури, в світі якої багато з них домоглись високого рівня творчої самореалізації; з іншого боку, опанування і активне використання російської мови змушувало білінгвів до необхідності трансформувати свої соціокультурні потреби, задоволення яких об'єктивно завершувалось позитивною модифікацією системи їх традиційних уявлень» [11, с. 366]. Інакше кажучи, відбувалось те, що прийнято називати асиміляцією. У той же час Є. Погорелая зазначає: «Така діалектика формування системи соціокультурних потреб особистості не могла, як іноді це намагаються представити окремі лідери «титольної» еліти країн нового зарубіжжя, бути штучною і носити виключно вимушений характер. Практична домінанта пов'язана із глибинними основами мотиваційно-ціннісної сфери особистості і не може бути створена адміністративним шляхом. Конструктивні засади за визначенням не пов'язані з елементами примусу, тому позбавлені наукових підстав твердження про масову примусовість вивчення та засвоєння російської мови, яка продовжує виконувати свою позитивну функцію, виступаючи найважливішим елементом системи соціокультурних потреб титульного населення нових незалежних держав й дотепер» [11, с. 366].

Є. Погорелая робить висновок: «Знання російської мови було і залишається для більшості білінгвів однією з соціально значущих, проте, як уявляється, все ж ситуативних потреб, задоволення якої спричинило якісні зміни і розширення загального спектру можливостей адаптації до нового життя. Позитивний результат освоєння російської мови був не стільки визначений державною ідеологією,

скільки очікуваний самою особистістю і суспільством, потреби яких на певному етапі розвитку збіглися. <...> Реальна двомовність численних представників нині титульних народів є підтвердженням природної життєздатності національно-російської двомовності як відображення соціокультурної потреби неросійського населення що склалась історично» [11, с. 366–367].

Схожу концепцію історичної ролі російської мови та двомовності на теренах СНД висуває та обґрунтовує відомий російський історик та письменник Рой Медведев. Російську мову він ставить у перелік найбільш поширених (світових) мов поряд із англійською, арабською, іспанською, португальською, китайською, німецькою, французькою, хінді та японською. На його думку, російська мова на пострадянському просторі історично відіграла і буде відігравати ту саму роль, що і англійська у країнах колишньої Британської колоніальної імперії, французька у Канаді та низці африканських країн, іспанська у країнах Центрально та Північної Америки, тощо. Переваги цих мов, і російської у тому числі, на думку Р. Медведева очевидні і їх неможна ігнорувати: вони є робочими мовами більшості міжнародних заходів, майже всі вони є офіційними мовами ООН, ці мови відкривають шлях до оволодіння багатствами великих і розвинених культур, ці мови є мовами спілкування для величезних контингентів людей різних національностей в усьому світі (хоча останніми десятиліттями тут спостерігається стійкий дисбаланс у бік англійської мови) [12, с. 74]. На прикладі письменників, зокрема таких як Василь Биков, Чингіз Айтматов, Олжас Сулейманов, Расул Гамзатов, Фазіль Іскандер Р. Медведев доводить, що їх творча самореалізація відбулася саме завдяки тому, що свої твори вони писали одночасно двома мовами — рідною та російською. Це дозволило їм стати популярними авторами та впливовими суспільними діячами не лише у себе на батьківщині а й у межах усього російського культурного простору.

Р. Медведев не схильний ідеалізувати національну політику радянської влади і справедливо піддає її принциповій критиці. Проте, аналізуючи мовну політику пострадянських країн на протязі дев'яностих років, він доходить висновку, що всі намагання визначити мову титульної національності єдиною державною та штучно витиснути російську мову з офіційної, наукової та культурної сфери мали наслідком культурний та науково-технологічний «відкат» цих країн. На прикладі пострадянської Киргизії він вказує на те, що наслідком обмежень у застосуванні росій-

ської мови став відтік з країни не лише етнічних росіян а й освіченої та кваліфікованої молоді титульної національності, яка не бачить шляхів своєї професійної самореалізації поза межами російськомовного простору [12, с. 66].

І, нарешті, третій аспект етномовного виміру українсько-російських етнополітичних відносин полягає у посиленні ролі так званого суржику — розмовної форми української мови у якій міститься велика кількість російських лексем, і яка може у майбутньому стати літературною нормою. У зв'язку з цим Ю. Мельник навіть визначає мовну ситуацію у сучасній Україні як «українсько-російську двомовність з елементами діглосії» [7, с. 351].

Окрему увагу дослідники приділяють конфліктогенному потенціалу мовного питання в Україні та ймовірним наслідкам надання російській мові статусу другої державної. В українському суспільстві етнонаціональна і мовна більшість не співпадає і це є серйозною етнополітичною проблемою і джерелом можливого конфлікту на мовному ґрунті. Б. Парахонський оцінює наслідки визнання російської мови в Україні другою державною мовою як досить непередбачливі і загрозливі, і формулює їх наступним чином:

— значною мірою буде втрачена національна ідентичність Української держави, і вона поступово перетворюватиметься на «другу російську»;

— це стане підставою для введення «подвійного громадянства», а згодом — і порушення питання про інкорпорацію України або її областей до складу РФ, оскільки існування двох російських держав не виглядає логічним;

— потерпатиме міжнародний імідж України, оскільки інші держави та міжнародні структури в очікуванні змін у державному статусі України поступово переорієнтують свою політику знову на Москву;

— буде збудований внутрішній конфлікт між російськомовним і україномовним населенням, що матиме наслідком дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації в державі та стратегічної перспективи й, незважаючи на деякі тактичні переваги, в цілому призведе до погіршення українсько-російських взаємин [13, с. 111].

Аналіз етномовної складової українсько-російських етнополітичних дозволяє зробити наступні висновки та прогнози щодо них.

1) Російська мова, не дивлячись на відсутність будь якого офіційного статусу й досі посідає позиції мови більш престижної та перспективної

у порівнянні з українською. Такий стан речей природно обумовлений тим, що російська мова в наслідок як природних етнокультурних та історичних процесів, так і цілеспрямованої політики русифікації посіла на пострадянському просторі позиції універсальної мови міжнародного спілкування, домінуючі у культурній, науковій та економічній сферах життя пострадянських країн.

2) Чисельні показники російськомовних громадян України (як етнічних росіян, так і російськомовних українців) різняться в залежності від політичної ангажованості джерела або автора, і це дає підстави для чисельних політичних спекуляцій з боку представників певних політичних кіл Російської Федерації. Однак усі дослідники сходяться на тому, що вказані категорії населення України значні за своєю чисельністю.

3) Стрімке зростання частки росіян, що володіють українською мовою яке спостерігалось відразу після набуття Україною незалежності у порівнянні з тенденцією попередніх десятиліть навряд чи можна пояснити початком активного опанування ними української мови, адже мовна політика України не була такою жорсткою як, наприклад в колишніх прибалтійських радянських республіках. Протягом 1990-х років не існувало жодних вагомих мотивів для вивчення української мови та переходу до спілкування нею — культурна, освітня, наукова, державно-управлінська сфери були значною мірою російськомовними, а у фінансово-економічних та бізнесових колах російська мова панує й досі. Найбільш вірогідним нам уявляється наступне пояснення цього явища: значна частка етнічних росіян — жителів України природно володіла українською мовою і за часів СРСР завдяки етнокультурній та мовній близькості обох народів, тривалого терміну спільного проживання та значній частці змішаних родин. Проте вони не бачили необхідності демонструвати знання української мови та користуватись нею в наслідок широкого розповсюдження російської мови та її більшої престижності. Ця гіпотеза пояснює результати досліджень, відповідно до яких етнічні росіяни та російськомовні українці з одного боку вважають Україну своєю батьківщиною і себе — невід'ємною частиною її народу, а з іншого, демонструють прагнення і надалі залишатись у російському культурному і мовному полі.

4) Серйозною проблемою з важко передбачуваними наслідками є поширення серед населення України, і, передусім, серед етнічних українців суржику, який з часом може перетворитись на літературну мову (спроби надати суржику статусу мови вже мали місце). Наслідком цього

може стати цілий комплекс етнополітичних проблем пов'язаних передусім з загрозою регіоналізації, сепаратизму та етнічних конфліктів. Окрему увагу слід звернути на той факт, що практично всі дослідження з етномовної проблематики аж до Всеукраїнського Перепису населення 2001 р. ігнорують факт існування суржику автоматично зараховуючи його численних носіїв до категорії україномовних. Це, у свою чергу, неприпустимо спрощує та викривляє етнополітичні реалії сучасної України та робить тією чи іншою мірою хибними усі теоретичні побудови на ґрунті подібної статистики.

Список використаних джерел:

1. Котигоренко В. О. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (За матеріалами переписів) / В. О. Котигоренко // Людина і політика. — 2003. — № 2. — С. 12–24.
2. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Рудницька Т. М. — К.: Інститут соціології НАНУ, 1998. — 170 с.
3. Орлов А. В. Этнокультурные параметры национального самосознания русских в Украине / А. В. Орлов // Русская культура в контексте социально-исторических реалий Украины (конец XX столетия). Материалы междунар. науч.-практ. конф. (22–23 октября 1993 г.). — К., 1993. — С. 11–15.
4. Паніна Н. В. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1998 рр.). Соціологічні показники: Таблиці, ілюстрації, коментар / Н. В. Паніна, Є. І. Головаха. — К., 1999. — 151 с.
5. Аза Л. А. Особливості процесу міжетнічної культурної взаємодії в українському суспільстві / Л. А. Аза // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. — К.: Інститут соціології НАН України, 1999. — С. 607–622.
6. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (Соціологічний аналіз) / О. Вишняк. — К.: Інститут соціології НАН України, 2009. — 176 с.
7. Мельник Ю. В. Языковая ситуация на фоне глобализации в Украине и в среде постсоветских эмигрантов / Ю. В. Мельник // Глобализация-этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы: в 2 кн.; Науч. Совет РАН «История мировой

- культури»; Ін-т славянознавства РАН. — М.: Наука, 2006. — Кн. 1. — С. 351–364.
8. Бестерс-Дільгер Ю. Мовна політика у засобах масової інформації/Ю. Бестерс-Дільгер // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації [В. Кулик, Б. Баурінг, Л. Масенко та ін.]; за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 234–277.
 9. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К.: Держкомстат України. — 2003. — 245 с.
 10. Рябчук М. Від Малоросії до України: правничий та культурологічний аспекти / М. Рябчук. — К.: УАННП «Фенікс», 1997. — 214 с.
 11. Погорелая Е. А. Русская языковая личность в контексте социокультурной динамики постсоветских государств / Е. А. Погорелая // Глобализация-этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы: в 2 кн.; Науч. Совет РАН «История мировой культуры»; Ін-т славянознавства РАН. — М.: Наука, 2006. — Кн. 2. — С. 360–386.
 12. Медведев Р. Русский язык на просторах СНГ. К постановке проблемы / Р. Медведев // Свободная мысль XXI. — 2005. — № 12. — С. 64–83.
 13. Парахонський Б. О. Українська ідентичність і консолідація країни. Національна ідея / Б. О. Парахонський // Кульчицький С. В. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах / Кульчицький С. В., Парахонський Б. О. — Т. 3. Новітній український державотворчий процес. — К.: Наукова думка. — 2004. — 325 с. С. 98–111.

Стаття надійшла до редакції 11.03.2013 р.

Семко В. Л. Етноязыковая плоскость украинско-российских этнополитических отношений

Анализируется языковая плоскость украинско-российских этнополитических отношений в постсоветский период, её современное состояние, тенденции развития и факторы, которые влияют на неё.

Ключевые слова: *украинский язык, русский язык, регионы, общество.*

Semko V.L. Ethnolinguistic plane of the Ukrainian-Russian ethno-political relations

Analyzes the linguistic plane etnopoliticheskikh Ukrainian-Russian relations in the post-Soviet period, its current status, trends and factors that affect it.

Keywords: *Ukrainian language, Russian language, regions and society.*